

Әріпов Әлбін Әріпұлы

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің

Филология және Әлем тілдері факультетінің оқытушысы, polat.qazaq@gmail.com

МҰСТАФА ШОҚАЙДЫҢ ТҮРКІСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ КҮРЕСІ ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ЛЕГИОННЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

Түйін. Мақала Түркістан аймағы мен Орталық Азияның тарихына, сонымен бірге Қазақтың біртуар ұлы азаматы Мұстафа Шоқайдың өмір тарихына арналады. Мақалада сонымен бірге «Түркістан легионы» мәселесі де қозгалады

Резюме. Статья посвящается истории Туркестана и Центральной Азии в целом, также она посвящается Великому сыну Казахского Народа Мустафе Чокаю. Также в статье рассматривается вопрос «Туркестанского легиона»

Summary. The article is devoted to the history of Turkestan and Central Asia in general, and it is also dedicated to the great son of the Kazakh People Mustafa Chokay.

The article also considers the issue of the "Turkestan Legion"

Отаршыл КСРО-ның көртартпа саясатының кесірінен Мемлекеттілігіміз коммунизмің батпағына батырылып, тарихымыз адам айткысыз халде бұрмаланып кетті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары Қазак тарихшылары бұл жағдайды өзгертуге барынша күшін салды. Алайда соның арасында тарихымыздың кейбір мәселелері «ыңғайсыз» халде қала берді. Әсіресе мемлекеттімізде жиырмасыншы ғасырда ботсандық үшін күрескен біртуар азаматымыз Мұстафа Шоқайға қатысты пікір біркелкі еместі. Ал «Түркістан легионы» -на көпшілік кеңестік пропаганданың әсерінен «сатқын» деп қараумен келді. Бұл жағдай екі мыңыншы жылдардың басынан бастап өзгере бастады. Өйткені Қазакстанда отарсыздандыру яғни деколонизация өзіне сенімділікпен нық кадамдар жасай бастады. 90-шы жылдардың басында Мұстафа Шоқайдың Қазак және Қазакстан тарихындағы тиісті орнын қайтару жөніндегі мәселе батыл түрде козғала бастады. Қазақтың тарихына жанашырлықпен қаралған жұртшылық Шоқайдың рухани түрде Қазақ еліне «коралуы»-мен бірге «Түркістан Легионы»-ның да Қазак тарихында тиісті орнын алып тиісінше сол легионның қатарында болған азаматтардың да «ардагер» деген реєсми дәрежесін алуын тағатсыздана қүтіп, үміттенді. Алайда өкінішке орай олардың бар үміттері бірден актала коймады. Мұстафа Шоқай атамыз туралы мәселелер батыл түрде қозғалып, онын өмір тарихы мен ұлты үшін сіңірген енбегі туралы ашық түрде айтыла бастаса да «Түркістан легионы» сол кенже күйінде бір бұрышта қала берді. Яғни Легионерлерге өздеріне тиісті белгілі бір дәреже берілmedi. Ал сол токса-

ныңшы жылдардан бері қазіргі кезеңге дейін каншама «легионер» ардагер өмірден озып кетті? Бұл сұраққа өкінішке орай өзінің толық әрі нақты жауабын ала алмай калуымыз да мүмкін. Алайда біздің мойнымыздың міндет Тәуелсіздігімізді нығайту мақсатымен тарихымызды ешбір цензурасыз зерттеулер жүргізіп, ұлттымызға қатысты мәселелерді ашып көрсетуіміз кажет. Солардың бірі Екінші дүниежүзілік соғысы мен осы Легионерлер мәселесі. Екінші дүниежүзілік соғыста нацизм мен фашизмге карсы құралған Атапарымызды ардагер ретінде қалай құрметтесек, тұтқынға түсіп «Түркістан легионы»-ның қатарына алынып, айтартылтай соғыс кимылдарына да қатыспаған, адамзатқа карсы қылмас жасамаған легионер атапарымызға да тарихымыздың тиісті бағасын беріп айқындаудың шарт. Ашығын айтарт болсақ кандықол қызыл империяның «сатқын» деп айыптаған «Түркістан» легионының ешқандай да сатқындардан құралмағандығын, олардың біз үшін сол екінші дүниежүзілік соғыстың ардагерлері болып келетін атапарымыз екенін тарихи түрде дәлелдеу. Түркістан легионның килемі да сырға толы тарихын зерттеп ашу үшін әңгімені ол құрылмай тұрып коммунистердің отарына айналып кеткен Түркістан аймағының тарихынан бастау керек. 1920 жылға дейін Орталық Азия елдерінде Ұлтшылдық бағыттағы қозғалыстар қарқынды дамиды. 1917 жылы Алаш Партиясы құрылғып Орталық Азияның теріскей, шығыс және батыс аймактарында ұлттық сананың оянуымен және отаршылдарға карсы күреске қатысумен айналыса бастады. Ал Сырдария мен Жетісу аймактары біртұтас Түркістан аймағы болып еркіндікке ұмтыла бастады. Сол Аласапыран жылдары Түркістан аймағы қызыл канға боянды. Түркістан аутономиясын құрушылар жаіппы сыйнаты жағынан Алаш Ордашылардан өзгешелеу еді. Түркістанның еркіндігін ансағандар отаршылдармен қүресте катаңдау кимылдардың жақтаушылары екенін жасырмады. Бір жағынан Алаш Орда бакылауында болған жерлерден тыс қалған Түркістан аймағының сол уақыттарда этникалық және лингвомәдени жағынан белгілі бір бүтіндікке ие болғандығында да еді. Сейтіп 1917 ж. 27 қарашасында қазіргі Қазакстанның түстік аймактары мен Өзбекстан және Қыргызстан аумактарын қамтыған жер көлемі шамамен 1 100 мың шаршы шақырымды құрайтын, 4-5 миллиондай халқы бар ірі аутономия құрылды. Аутономияның құрылышы демократиялық сыйнапта

болды деп есептесек те болады. Алғашкы басшысы төраға министр М. Тынышпаев еді. Алайда жәдидшілдер мен кадымшылдардың өзара келіспешушілктері мен текестірестерінен, сонымен бірге саяси біртұтастықтың толықтай орнамауының салдарынан М. Тынышпаев төрағалықтан кетуге мәжбүр болды. Онын орнына Мұстафа Шокай келді. Түркістан үкіметінің басшыларының көпшілігі Түркі нәсілінен шықкан адамдар еді. Аймакта Түркі тілі, шағатай тілі, парсы тілі секілді түрлі тілдер пайдаланылды. [1] Тілдік бытыраңқылықтың орнын діндік бірлік жауап отыратын. Дегенмен де бір саяси бірлікке қол жеткізе алмаушылықтың кесірінен, ресурстардың жеткіліксіздігінен куатты әскерге не мемлекет құрылмады. Соған қарамастан қызыл отаршылдардың қойған ультиматумына Мұстафа Шокай еш көнбейтіндігін білдірді. Коммунистік отаршыл билік те жарап ретінде Түркістан аутономиясын жо үшін Ташкентке артиллериялық қаруалары бар 11 эшелон әскерді аттандырыды. Коммунистер мен армян дашикатарынан құралған бұл жазалаушы отрядты Константин Осипов басқарды. Коммунист пен дашинак жendetтері жергілікті халықты асқан катыгездікпен қырда. Өкінішке орай осылайша Түркістан аутономиясы құрылғанынан соң бірнеше айдан кейін құлады. Мұстафа Шокай бұл қырғынан аман қалып, Алаш Орда басшыларымен бірінші саяси құресін жалғастыра алды. Бірақ та осылайша Түркістан және Алаш қайраткерлерінің құресін жеңіліс тауып аймақ коммунистердің кірптарлығына түсебастады. 1921 жылы Мұстафа Шокай жұбайымен бірге Еуропага қоюыс аударуга мәжбүр болды. Түркістан аймағындағы, Ташкенттен Актөбеге, Челябіден Ашхабатқа дейінгі алай дүлей өмірден соң Шокай алдымен Гүржі елінің бас қаласы Тифлисте сәл тұрактады, одан соң Ыстанбұлға кетті. Петерборда университет кабырғаларында зеректілігімен көзге түсken Мұстафа ағылшын, алман (неміс), француз және поляк тілдерін де еркін менгерген Мұстафа Шокай француз жерінде «Journal of Royal Central Asian Society», «Times» секілді басылымдармен және 1926 ж. Польшаның біртуар азаматы Юзеф Пилсудскийдің қолдауымен құрылған, өткен ғасырда Ресей империализміне карсы белсенді түрде күрескен «Прометей» ұйымымен де тығыз байланыста болды. Шокай өзінің отаршыл шовинистерге карсы өшпендейлігі, білімділігі мен өз Ұлтын Азаттықка жеткізуге құштарлығының сүйене отырып өз саяси құресін кейін француз жерінде де жалғастыра берді. Мұстафа Шокай 1921-шы жылы 26 тамызда «Le Temps» атты француз газетіне берген сұқбатында Анкара мен Мәскеудің жақындасуына өз бағасын беріп түріктерге коммунистердің Түркістанды отарлап кеміріп жатқанын ұмытпауы керектігін ескертті. Осылайша ол Түркістан билігін сыйнады. Алайда уақыт оте келе Мұстафа Шокай басқа да

эмигранттар сияқты «Прометей» сыйнды антибольшевиктік ұйымына кіргеннен соң Түркіе саясатын ашық сыйнады дөгарды. [2] Өйткені Түркістан үкіметі Шркайға немесе басқа Түркістандықтарға ашық түрде қолдау мен көмек көрсетпесе де Түркістанға қатысты мәселелерде «Прометей» ұйымына мәлімет жағынан көмек көрсетіп отыратын. «Yeni Turkestan», «Yach Turkestan» басылымдарын шығарып тұрды. Сонымен катар Лондон, Париж және Берлин қалаларында баяндамалар жасап, Еуропалықтарға коммунистік қауіп пен отарланған Түркістан туралы ағылшын, неміс және француз тілінде дәрістер оқыды. Мұстафа Шокай 1934 ж. Франция астанасы Парижде «Кауказ, Түркістан және Украина Халықтары Достық Комитеті» атпен құрылған ұйымының төрағасының орынбасары болып сайланады. Аталмыш жылы ол Лондонға жол тартып, ағылшын билік өкілдерімен кездесіп, Халықаралық катынастар жөніндегі король институтындағы Азия қоғамында өз баяндамасын оқиды. Еуропада жүрген кезінде Мұстафа Шокай қандықол коммунистерге карсы қуресін бір сәтке де тоқтапастан жалғастыра береді. 1935 ж. Түркістан аймағындағы қаныпезер коммунистердің жасаған қылмыстары туралы мәліметтерді баяндайтын «Кенестер билігіндегі Түркістан» атты еңбегін басып шығарды. 1939 жылы Екінші Дүниежүзілік соғыс басталуымен Еуропадағы «орыс эмигранттары»-на жасалатын бакылау одан сайдын қүшіе түседі. 1939 ж. 24 наурыз бен 2 сәуір аралығында Берлинде өткен “Түркістан Ұлттық Бірлігі” ұйымының конгресінде, ұйымының төрағалығына Мұстафа Шокай сайланды. Бұл ұйымды 1920-21 ж.ж Түркістан аймағының ұлтшыл азаматтары құрған еді. Екінші Дүниежүзілік Соғыс маңызды кезеңіне отіп, әкыры Германия мен Коммунистік Ресей соқтығысып қалады. 1941 ж. Әскери ері экономикалық жағынан қуаттырақ болып табылатын Германия коммунистік империя КСРО-ға шабуыл жасап соғыстың алғашкы құндері мен апталарында мындаған, миллиондаған әскерлерді тұтқынға алады. Солардың катарында әрине Ресей тараپынан отарланған Түркістан аймағынан шықкан мындаған азаматтар да бар еді. 1941 жылы тамыз айында Германия үкіметінің тараپынан Мұстафа Шокай «Мұсылман және Түркі тектес тұтқындардың ісімен айналысатын комиссия»-ның төрағасы болып сайланды. Бұл іске де білек сыйбаныпкірісken Мұстафа озінің тарихи Отанынан келген он мындаған азаматтарды өлімнен құткарды. Артынша оған Герман әскерлерінің жоспары бойынша құрылуға тиісті «Түркістан легионы»-н басқару ұсынылды. Алайда Мұстафа Шокай бұл ұсыныстан бас тартты. Оның бұл ұсыныстан бас тартуы оның Ресейге карсы соғысқысы клемегендігінен еместі. Біріншіден Мұстафа Шокай Ұлтшылдықтың жоғары құндылықтарын бағалаған және еш нәсілшіл болмағанды. Ал екіншіден ол кан-

дықол империялардың ешбіріне қызмет етуге құлкы болмagan өз кагидаларымен жүріп үйренген Ұлы Адам еді. Орталық Азияның жүргегінде, Сыр Елінде дүниеге келіп, өмірінің сонына дейін «Түркістан үшін өлу, Түркістан үшін жан беру бәрімізге бір максат, бір мухаббәт үзіпса болмак. Бұны ұмытпау керек!» - деп өткен текті әрі ұлы адам Мұстафа Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда Еуропаңың ортасындағы Берлин қаласының «Виктория» ауруханасында мәңгілікке көз жұмды. Осылайша Түркістан аймағы мен Түркі Әлемі өзінің бір қаһарманынан, Алаштар соғыс Алыбынан айрылып қалды. Нацистік Германия Коммунистік Ресейді соғыста жену мақсатын жүзеге асыру үшін барлық құралдарды қолданғанды жөн көрді. 1941 жылы қазан айында алғашкы Түркістандық батальон құрылды, «Абвердің» 2-ші бөлімінің қаралығына берілді. Ал «Түркістан легионы»-н күру туралы бұйрық 1941 жылы 17 желтоқсанда шықты. Ал сол жылдың 20 желтоқсанында А. Гитлер Герман Армиясының құрамында КСРО-нын славян емес ұлт өкілдерінен шыққан бұрынғы азаматтарынан қарулы бөлімдерді құруға рұқсатын берді. 1943 жылға дейін жалпы саны 14 батальон құрылды. Алайда Түркістан Легионының құрамында қанша әскер болғандығы кні бүтінгі шейін белгісіз. Бұл сұрапты зерттеуші ғалымдардың есебі бойынша олардың нақты саны белгісіз болса да, жүз мындан кем емес-міс. Түркістан легионының қарулы бөлімдері, анығырап айтқанда 452-ші және 781-ші батальондары 1942 жылы Шығыс Майданда 17-ші Герман Армиясының құрамында Қарateңіз бағытындағы шабуылдарға қатысты. Оның алдында 1942 жылы қыркүйек айында Түркістан легионының екі батальоны Астрахан бағытында соғыс кимылдарына араласып кетті. 450-ші, 782-ші және 811-ші батальондар Астрахан бағытында 1942 жылдың қыркүйегінен 1943 жылдың қаңтар айы аралығында соғыс кимылдарына қатысты. 1943-ші жылы 25 мамырда Вермахтың 162-ші сынақтық жаяу әскер дивизиясы құрылды. Бұл дивизияның жеке құрамының негізгі болігі Түркістандық легионның, Өзірбайжандық және Гүржілік легиондардың сарбаздарынан құралды. Бұл дивизия алдымен Словенияға, артынша 1944 жылы Италияға орналастырылды. Бұл аймактарда олар көбіне әскери нысандар мен ғимараттарды қүзетті және партизандармен қресте пайдаланылды. Түркістан легионында Қазак, қарашибай, өзбек, түркмен, қыргыз және қалмак ұлттарының өкілдері бар еді. Шығыс майдандағы Түркістан легионерлерінің Кенес одағының әскерінің қатарына

өтіп кету жағдайлары болғаннан соң, Түркістандықтарды маңызды соғыс кимылдары болып жаткан жерлерге жіберілмей көбіне осылайша құзет максатында жиі пайдаланыла берді. Соғыс біткен соң Франция, Италияды тұтқынға түскен Түркістан легионерлерінің көшілігі қаныпезер Кенес үкіметінің китұрқы жоспарына алданып қалып, туған топырактарына қайтып барып қандықол коммунистердің тұзағына түсіп ұзак жылдар қапастағы азапка душар болды. Ал қайтпағандары Еуропа елдеріне, Түркиеге және Америкаға қоныс тепті. Туған топыракқа қайткан Түркістандық легионерлердің арасында қызыл жендеттердің қолына түспей қалған азаматтар да барышылық еді. Олар өздерінің майдандары соғыс жолын жасыруға мәжбүр болды. Ал біз сол жат соғыска қатысып, қан төккен аталаңдың ұрпактары тек қана Қызыл Әскер құрамындағы сарбаз болған аталаրымызды қадірлеуді білдік. Ал тағдырдың тәлкеіне түскен мындағын, он мындаған Түркістандықтар біздің назарымыздан тыс, көнілімізден жыракта қалды. Бұл әрине тарихи әділетсіздік болып табылады. Түркістан легионын құрмаса Мұстафа Шоқайдың оған не қатысы бар деген сұрап туса, Шоқайдың сол кейін құрылған легионның құрамына алынған сарбаздарды тұтқындағы азаптан құткарғанын еске түсіруіміз керек. Осы екі үлкен тақырып біздің тарихымызда ашық әрі батыл түрде көтеріліп, шындық жарыққа шығуы керек. Казак Аруғын, Атасын сыйлаған Халық. Біз Қызыл Әскер мен Нацистік Вермахтың құрамында еріксіз йа өз еркімен болсын соғысқан аталаրымыздың бірдей яғни әділеттілікке сай тен бағасын беруге тиіспіз. Бұл тақырыптар біздің тарихымыздың ажырамас бір бөліктепі. Тарихын қадірлеген Ұлттың болашағы зор.

Cілтемелер:

1. Бақыт Садықова «Türkistan Milli Birliği» 4 б
2. Бақыт Садықова «Türkistan Milli Birliği» 48-49 бб
3. Köşim Yesmagambetov «Mustafa Çökay. Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine adanmış bir ömür», 2015 Istanbul
4. «Алаш қозғалысы», Алматы, 2008 ж.
5. Әбдиғақан Қара. "Мұстафа Шоқай", Алматы, "Арыс", 2004
6. Шоқай М. Кеңестер билігіндегі Түркістан.-Париж, 1935.
7. Түркістанның қылы тағдыры.-Алматы, 1992.